

Радован САМАРЦИЋ

КОСОВСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ СРБА

У два последња светска рата српски народ се борио, више него иједан од малих народа, на страни победника; непосредно пре тога, у балканским ратовима, он је уништио Турско Царство и задржао Бугаре на путевима њиховог продора. После свега, Срби су најстроже кажњени: одлуком великих сила, коју су свесрдно прихватили други Југословени, том народу је одузето све што је постигао током своје борбе за уједињење, а и она територија која му је призната убрзо је стављена под старатељство. Враћање Срба у положај у коме су се налазили пре сто година праћено је свеопштом грдњом коју су можда још само Немци поднели. У стању исцрпљености и малаксалости, Срби су сва решења примали с равнодушностју својственом народима који су испунили свој животни век. Они су чак поднели увреду да се са Косова и из Метохије, средишњих земаља њихове некадашње цивилизације, уз примену најбезочније силе изагнају остаци српског живља. Али, управо ту се догодио прелом. Слично свима онима који су принудно привикли на то да стално губе, Срби су почели долазити себи са закашњењем, кад су одређене ствари већ постале чињеница. Ипак, свест им се стала преображавати.

Зашто је косовска увреда, у низу других, покренула Србе на отпор? Да ли је у питању случај, нимало редак као повод наглим изливима до тада спутаване друштвене енергије, или је реч о појави која има дубље значење и која је трајно укореењена у бићу једног народа? Заиста, косовско опредељење најдубље је усечена црта која обележава заједнички карактер Срба. Ако се том народу, као што се више пута хтело, из његове историјске свести силом избаци предање о Косову, то неће више бити исти народ. Он ће остати духовни богаљ. Чини се, међутим, да је корење српске самосвести толико, расплићући се, урасло у косовско тле да ће, и после најдубљег преоравања, понека жилица ипак надживети и то потоње зло и избацити нове изданке.

Пепео неколико векова прекрио је она скрбна времена кад је косовско предање пустило клицу живота и кад су Срби то предање узели као садржину свога историјског опредељења.

Срби су дочекали Турке као народ духовно дозрео и у том погледу у знатној мери уједначен. У епохи Немањића, с делом св.

Саве у темељима те појаве, у Србији је остварено јединство државе, цркве и народа. Сталешка подела није омела Србе да као целина постану народ изузетно побожан, привржен начелима хришћанске етике, не само благодаран него и поносан што ужива заштиту раније уведених друштвених уредби и нових прописа државног закона. Скептици ће рећи да је то представа коју су Срби о себи стекли у касније време, кад су већ пали под турску власт, па им је још остала црква да их поучава о оном што је било и шта им у невољи, како би опстали, ваља чинити. Као народ који се већ образовао, који је стекао одређену самосвест и о себи суди према наслеђеној традицији, Срби су показали своју вредност управо у току турских освајања.

Док су се друге земље југоисточне Европе махом без већег и дуже отпора потчињавале источном освајачу, још 1371. упутила се Турцима у сусрет моћна војска српских земаљских господара и, на Марици, вероватно на превару, изгинула. Највећи затор задесио је Србе 1389. на пољу Косову, где је на разбојишту остао сигурно најбољи део њиховог војничког племства и где се њихова историја на двоје преломила. Али, они су наставили отпор који је, с мањим прекидима, трајао до погибије њиховог последњег деспота, Павла Бакића, 1537. године. Убрзо, 1541, пао је Турцима у руке Будим с већим делом Угарске Краљевине. Срби су се најзад нашли у границама горостасног царства Османовића. Ако је тај народ и захваатило клонуће, пад у ону малодушност и безнадежност из којих нема повратка није био ни општи нити је дуже трајао. Без звезде водиље Срби ни тада нису могли да опстоје: они који су ту трептаву светлост губили на видик у осипали су се и утапали у друге. Својим очуваним језгром Срби се нису одрицали стваралачког односа према историји и будућем животу: одржавали су и обнављали култове својих светих владара и архиепископа и, упоредо с тим, називали царевима вође својих буна и устанака; почетком педесетих година XVI века стали су на страну Мехмед-паше Соколовића и пресудно олакшали Турцима узимање Баната, да би затим, 1594, кад је војску повео на ћесара љути Арбанас Синан-паша, заправо у тим крајевима дигли једну од највећих буна у својој историји; буна је у крви угушена, мошти духовног оца неукротивог народа спаљене су на Врачару, али су преживели устаници ипак остали под оружјем да би себи могли изабрати најбољег господара; осудивши себе на самосталан живот, Срби су, поврх тога, без престанка некуд селили и, свуда потребни и свуда нерадо гледани, остајали у туђој средини док им се свест, одасвуд потискивана, не би умртвила негде на дну бића.

Догодило се, у ствари, то да је српски народ рано остао без свога племства, које је највећма уништено у одсудним биткама 1371. и 1389. године; племство се потом обнављало успоном појединаца из доњих слојева, јер је непрекидни рат тако захтевао, али је и оно домало пропадало. Кад су Турци почели запоседати царство Немањића, Срби су се, узети као целина, запутили ка временима највеће неизвесности, погођени претрпљеним сломом, али и поред тога неокрњене свести о својој припадности и свим духовним предностима своје заједнице. Царство Немањића је, после 1371. и 1389.

године, још дуги низ деценија наставило свој живот у борбама српског народа против Турака. Прекида између две епохе није било. Не само у свету идеја него и у многим уредбама и установама, српско царство није докраја сломљено. Кад год је могао, српски народ се није одвајао од свога наслеђеног бића и оних општих моралних начела и правила владања у свакидашњем животу које је стекао у држави Немањића. Вредности онога што је некада примљено и развијено потврђене су непрекинутим очувањем истих народних особина и у турским временима. Више од тога, под притиском превеликих искушења, самосвест српског народа постала је само живља и садржајнија. Све више у средишту збивања од којих је зависио његов опстанак, он се показао историјски одговорним и на тај начин што је имао храбрости да преузме ону баштину која је била дело некадашњих владара и њихове властеле. Он није припремао будућност без ослонаца на историју. Сматрао се носиоцем једне велике и преозбиљне улоге: да, притиснут захтевима некадашње славе, одговорно изнесе то бреме до тренутка кад ће се поново остварити слободан живот. Борећи се, народ је склапао своју усмену хронику, и њен садржај, смисао и поруке затварао, да би се сачували, у стихове. Уносио је велика дела и кудио мане некадашњих владара и велможа, а затим — свестан да управо они, у његово име, продужавају историју — хвалио подвиге ускока и хајдука који су недавно изишли на сцену из редова пука.

Епско песништво код Срба има значење историје због тога што је настало због моралне поуке. Историја има своју истину, али је она бар некад била, а морала би то и остати, огледало човекових мана и врлина, доказ шта му је ваљало, а шта није било мудро нити достојно чинити, упут за понашање и владара и самога пука, пример кобних људских огрешења о божји закон и људске обичаје, и др. Безимени творци српског епоса успоставили су, према својим схватањима, целину историје свог народа тако што су истакли величину и блесак епохе Немањића, која се мора обновити, али су у сүтону те епохе ипак нашли оне силе које су водиле расулу и слому. Овакав однос према историји сведочи о највећој одговорности народа према улози коју је преузимао: он је имао да обнови царство, али је то могао остварити једино под условом да се држи оних моралних начела која су његови преци изневерили и тиме дозволили да се баштина Немањића раскомада. Та начела су Срби, без обзира на сталеж коме су припадали, наследили из времена Немањића, кад су се образовали као народ у дүху светосавља. Безмало колико епоха Немањића трајало је раздобље безмилосног рвања с Турцима. У то раздобље Срби су пренели свој заједнички карактер и своја уверења, и утврдили их у најтежим временима борбе и пропадања: створили су своју слику и своје тумачење историје, још једном себи објаснили ко сү и куда им води пут, изградили су начела којих се морају држати да би неокрњени опстали и да би их звезда водиља најзад упутила ка ослобођењу. Срби су ушли у оно стање дүховне напетости које сви нису могли поднети. Слабији њихов део стално се осипао и приступао другима, и то је остала зла коб или је то племенито искушење свих Срба.

Ако један народ заиста постане историјски, његово сагледавање и поимање пређеног пута мора тежити избору чињеница и утврђивању оних тачака у прошлости где се преламала његова судбина. Једна одржана битка, једна мученичка смрт или један пророчки говор остају да обележе прекретницу. Народи излазе на историјску позорницу више услед каквог театрално изведеног повода него због најдубљих узрока. Срби су из свог епског памћења изоставили многе преважне догађаје или, пак, читаве епохе своје историје. Задржали су сећања на времена успона и пропадања државе Немањића, или на подвиге и пустиловине славних одметника. Главно раскршће њихове историје, и то не само у певању него у свеопштем духовном склопу тог народа, остала је битка на Косову 1389. године. То је био крај старог доба, великог и славног, и почетак нових времена која су донела патњу, страдања и свакидашњу борбу да се преживи. Тада је изгубљено царство, па је почело робовање туђину. Али, битка је завршена не само потпуном погибијом него и полагањем завета да ће се заправо у њеном знаку Срби вратити у живог и слободу. Како се сплео овај метафизички чвор у српским представама сопствене историјске баштине?

Косовски бој је у народној историји Срба одиста био одсудна прекретница. Мада су убрзо из старих стабала никли изданци нових владарских лоза, а и племство је на тај начин, уз појаву сасвим младих великашких кућа, ипак обновљено, терет историје све више је падао на плећа ширих слојева. Под ратним заставама све мање је било непоузданих и скупих страних плаћеника, а све више домаћих људи који су дизани од рала и мотике, од својих стада или из рудника. Они су са својом властелом ишли у бој, а с њим су се и селили ка мирнијим крајевима. И Турци су се обраћали обичном пуку и узимали га у своју војну службу под вођством његових првака. Ово покретање претежно сељачког живља из стања средњовековне пасивности до улоге активног чиниоца у догађајима и у стварању историје праћено је народним певањем на дворовима, у војним логорима, пред богомољама и по вашарима, на разним местима, али увек са циљем да се проникне у оно што се некада збило и што се то с њима дешава. Народу је његова улога била тешка. Већ вековима, сем изузетно, равнодушан земљорадник и пастир, он је нерадо подносио оно што је племству и најамничкој војсци била свакидашња обавеза. И он је смисао стварима почео налазити онога часа кад је, сагласно идеји светосавља која је сачињавала основу његовог духовног живота, почео схватати да је царство на њему остало и да он, као наследник баштине Немањића, има за њу преузимати све већу бригу. И онда се узнемирени пук стао питати: кад се то и како се то догодило да управо њега задеси таква невоља. Одговор је стајао припремљен: на Косову, где су два владара погинула и где су Срби изгубили царство.

Сама битка оставила је на преживеле савременике и њихове потомке такав утисак да су га они сигурно носили собом бар до тренутка кад је косовско предање већ постало трајна духовна баштина Срба. У светлости насталих последица, излазак племства с војском у сусрет турској сили и његова општа погибија деловали су као трагично позорје којим се завршава сва претходна историја;

витештво Милошево и мученичка смрт кнеза Лазара постали су они симболи без којих нема трајног историјског памћења. Ако је после боја на Косову, и поред општег затора, недогледна борба ипак настављена, и то у знаку све већег учешћа некада непокретног сељачког пука, тај пресудни догађај морао је постати трајно присутан у свести народа и, зрачећи из прошлости, све јасније расветљавати пут у будућност. Јер, борба није завршена на Косову пољу, него је бар за целину народа готово тек започела, па се може привести крају тек кад се ствари обрну и Турцима се нанесе пораз који ће бити раван српској погибији 1389. године. Без обзира на то да ли је у њему, и колико, имало истине, и какво је у ствари било његово порекло, предање о издајству Вука Бранковића временом се уклопило у причу о косовском боју: расуло Душановог царства као последица моралне пометње било је толико да је то издајство дошло у редоследу мрачних догађаја, а предање је, уз то, добро поднело такав мотив како би се објаснио и оправдао пораз. Више од тога, српски народ је, из века у век, живео у све тежим приликама, због чега се стално, једним делом, осипао, тако да је случај Вука Бранковића узиман и као упозорење да међу Србима увек има оних којима није зазорно кренути његовим стопама и многе око себе превести на страну непријатеља.

Представа о косовском боју као средишњем догађају српске историје није се одмах преобразила у животодавно језгро свеукупних напора једног народа да се одржи. Најкасније током XVIII века Косово је постало подстицајна снага српског народа у његовој борби за ослобођење, главни симбол његових прегнућа и први циљ у свим његовим смишљеним плановима и спонтаним жељама. Али док се једно историјско стање преобразило у идеју водилу и заветну мисао, требало је прећи одређени пут и стећи извесна искуства. Трбало је, поред осталог:

1. да се догађаји пре 1389. и после боја сагледају и појме у временској перспективи, при чему ће доћи до изражаја одређена моралистичка уопштавања и потребне историјске процене;

2. да се у протеклим борбама за опстанак стекне довољно самопоуздања и поверења у исплативост напора како би се из пасивног стања потпуно прешло у положај активног односа према сопственој будућности;

3. да се, на основама наслеђеног светосавља, као целина образује имагинарни свет оних домаћих владара, првосвештеника, мученика, јунака, али и појединих прошлих догађаја, који су наставили да живе у облику и духом накнадно створеног култа, па да међу њима, под притиском нужде, посебно место добије косовски завет;

4. да српски народ, као ретко који, од оног искуства којим је располагао, од душевног стања у коме се налазио и од претпоставки будућег живота, почне стварати неку врсту свога јединственог опредељења у виду ослободилачког програма;

5. да узму маха страдања Срба на Косову и у околним крајевима, чиме је сигурно подстакнут живот предања и могла се постепено уобличити представа о том пределу као попришту трагичних збивања у српској историји, ономе где је несрећа почела и где се

несрећа наставља, тако да се једино разрешењем тога чвора поново може успоставити јединство те историје и Душаново царство повезати са обновљеном државом.

Упоредо са епским предањем, учењаци и уметници све чешће су представљали Косово као средишњу земљу некадашње српске цивилизације и као позорницу одсудних збивања која још трају. У XVIII веку, кад је наишао нов талас историзма, успостављена је целина српске историје која је добрим делом расветљена оним што се догодило на Косову. Том духовном склопу припада и култ кнеза Лазара, светога косовског мученика, који је оживео у разним областима верског, књижевног и ликовног деловања, али и у заједничкој свести ширих слојева. Да би се видело поље у које је утиснут крвави печат српске историје и да би се поклонило тамошњим црквама и манастирима, најславнијим задужбинама Немањића које су већим делом већ биле у рушевинама, све чешће се путовало као што се иде на ходочашће. У српској револуцији 1804, кад су видици нагло и на све стране размакнути, а у све се кретало с догле неслућеним полетом, Косово је ушло међу главне устаничке циљеве. Већ је добила своју коначну садржину и смисао идеја да ослобођење Косова у ствари значи ослобођење српства, и да се само тиме испуњава вековни завет који је налагао: право на слободан живот, што значи право на опстанак, може се стећи кад се врати она земља у којој су остале кости косовских јунака; јер, једино ту се може поново срасти некад располућена српска историја. Опсесија васкрсења, које се може дочекати тек пошто се ослободи Косово, пратила је Србе до 1912. године. Изузетна спорост с којом су бирократске владе у Србији решавале питање ослобођења осталих Срба, понајпре оних у Турској, само је појачавала осећање бола на оном месту у колективној свести где се налазило Косово. Тај бол је постајао неподношљив услед све већих прогона српског живља и његовог исељавања из крајева које су сви други поимали срцем као матичне. У годинама пред ослобођење, навластито између 1908. и 1912, у националистичком покрету младих Срба и Југословена, Косово је постало средишње жариште осећања и симбол свега за чим се тежило. После ослободилачких ратова 1912—1913. године прошлост се, као и раније код Срба, брзо почела заборављати. Али, косовско опредељење, које је дозревало и које се собом носило вековима, само је површно потиснуто. После 1945. српски народ је био близак уверењу да је у великој мери његовом заслугом или кривицом створено стање које је, кад су Косово и Метохија у питању, почело наликовати на турска времена. Пре него што је Србија, запавши у неспоразум са собом, дошла до свести изгон Срба са Косова и из околних крајева обновљен је на начин као да је 1912. само привремено и принудно прекинут. Упоредо с тим, реваншистичке снаге — сви они и у Југославији и у великом свету који, понекад и не знајући то, нису могли да прежалe црно-жућу монархију — прегле су да српски народ и Србију прогласе кривим и ставе их под старатељство. Преображај Срба поново је почео у знаку Косова.

Један такав завет и једно такво опредељење нису ни легенда ни мит него идеја дубоко хришћанска, коју је, сасвим у склопу

животне нужде, прихватио један истински побожан народ. На утицају цркве, који је био несумњив, не треба настојати: битно је то да је ту идеју понео, као своју, сам народ, и оваплотио је не само својим певањем него и као творац сопствене историје. Стари и распрострањени мотив о опредељењу за царство небеско није се појавио код Срба као судбинска одлука донесена у тренутку кад треба да се наговести и омогући расплет радње. Њихова потоња историја била је сувише мученичка да у њој не би требало открити и свесну одлуку. (Није један народ својим примером показао да се у Турској могло опстати и у стању пасивног мировања.) Греси великаша због којих се распало Душаново царство били су толики да се слобода могла поново задобити једино борбом и страдањем. Заиста, Турци су наишли на народ који се несхватљиво тешко смиривао. Као да су уклети, као да изазивају мучеништво и смрт, Срби су храбро оправдавали свој углед вечитих побуњеника. Слободу коју су други добијали туђом заслугом они су стицали најпре сопственим чишћењем, а затим остварујући оно што бити не може. Да би се васкрснуло, треба умрети; како би проклијало, зрно мора доспети у бразду и дати тамо себе за храну новом животу. Идеју о смрти ради васкрсења, о избору царства небеског да би се потомству оставило најбоље завештање и о страдалном путу ка слободи прихватили су Срби двојак: као народ који је ускоро после косовског слома наставио борбу против Турака и никад је, у ствари, није напустио; и као народ који је прихватио песничко објашњење таквог опредељења. То се, сумње нема, није случајно десило. Образован у светосављу, српски народ је пресечен турском најездом, па се почео осипати. Његов већи део, који се ипак одржао, остао је да чува наслеђене традиције и да се у невољи држи као народ богоносац који свој случај претвара у једину идеју о спасењу за будући живот. Зрелост коју је показао излазећи из средњег века одредила је српском народу нимало обично и безопасно место у историји.

Косовско опредељење Срба имало је непосредну основу не само у погибији 1389. године него и у наслеђеној слици језгра државе Немањића. Заједно са прибрежним крајевима, Косово је тада било једно од најгласовитијих средишта рударске производње у Европи, тако да су, поред осталог, богатство, лепота и блесак задужбина средњовековних владара и властеле у својим темељима, у наглашеној мери, уз земаљско обиље читаве Србије, имали и рудно благо њене средишње области. Косово је, истовремено, било брижљиво обрађена житница, а по околним брдима пасла су небројена стада. Да ова слика није била накнадно створена идилична представа, показују подаци о становништву које су Турци пописали ускоро по узимању Косова: била је то још увек земља добро насељена старим српским живљем разних занимања. Уз остале је пописан и велики број свештенства, процентуално већи него у појединим тадашњим италијанским провинцијама, а то је у пуној сагласности с подацима о мноштву цркава и манастира, подигнутих не само у слободном простору и у градовима него, њих по неколико, и по селима. Косово је било света српска земља, средиште православне духовности и немањићких традиција, најдубље укорењених. Владари и племство имали су те своје тврде градове и дво-

рове који су спуштали хладне сенке на друмске прилазе и отворена насеља. Њихове зидине биле су сведоци једне велике гордости, али и мрачних породичних обрачуна. Векови су пролазили, а ова слика је у заједничкој свести и даље била неизбрисива. Од ње се Срби својим бићем никада нису одвајали. О некадашњем српском господству и слави сведочиле су ретко сачуване богомоље, фреске по њиховим зидовима, запустели градови и усмено предање, а жалосне кулисе источњачког живота, које су уместо тога постављене у виду принуде на једну друкчију свакидашњицу, само су у мислима и осећању подстицале суморно упоређење између оног што је изгубљено и оног што су донели Турци.

Као средишња област некадашње њихове цивилизације, Србија је Косово узимано вековима, али се ипак могу разликовати две фазе тог дугог пропадања. Тим фазама се бар донекле да објаснити настанак и унутрашње дозревање косовског опредељења тог народа. Најпре, средином XV века, Косово су коначно запосели Турци, и почели утискивати свој жиг у одабрану српску земљу: од свеукупне баштине Немањића остала је још само понека богомоља да сведочи шта је изгубљено. Којим путем је кренула историја после одсудног боја 1389. као материјални доказ, али и као симбол пропасти, могло је у највећој мери послужити Косово. Народ уме да утврди и да у трајно осећање преобрати претрпљене губитке. За Косовом је остао вечити жал, само што је у народу који се стално борио морало превладати уверење: све док се та света српска земља не преотме од Турака не може бити искупљења од греха предака и неће се из мртвих васкрснути у нови живот. Друга фаза у стварању косовског опредељења почела је Великом сеобом 1690. и продором Арбанаса у XVIII веку. Тада су Срби, изгубивши, раније, на Косову безмало све што су њихови преци тамо градили, стали губити и ону земљу која их је одржавала. Њихово косовско опредељење није због тога остало без свога суштинског смисла, јер је Турско Царство и даље било главни узрочник њихових невоља, и с њим се, још увек у знаку Косова, најпре требало обрачунати. Током XVIII века, услед сеоба, косовско опредељење се проширило до најудаљенијих оаза српске дијаспоре. Нове кулисе свакидашњег живота, у једној царевини европског изгледа, нису потамниле сјај српскога средњег века, поготову нису замрачиле слику Косова и јунака који су тамо пали, тако да су управо панонски Срби, у Аустрији, дајући људима и стварима измењен изглед, обновили традиције свог народа и изнад свега уздигли представу своје матичне земље и, уједно, култ косовског мученика, кнеза Лазара. Догодило се, у ствари, то да је пропадање српског народа на Косову, као нова појава, удвојило снагу једног старог опредељења. И што се народ даље селио слика изгубљене земље Немањића постајала је све свечанија а завет, положен у њено име, добијао је све дубљи метафизички смисао.

Косовски завет био је један од ослонаца моралног бића српског народа. Иако вековима усамљени у границама туђих држава, Срби нису чекали да им просвећени људи, кад се појаве, напишу историју и у њу их уведу, него су свим оним што су осећали, мислили и радили у ствари носили собом и славу Немањића, и тра-

гично време косовске погибије, и дубоке моралне дилеме Марка Краљевића, и злосрећне напоре последњих деспота, најзад и подвиге ускока и хајдука који су значили улазак самог народа у историју. Срби су добро поимали одакле долазе, ко су и куда могу да иду. А кад сазнање историје постане основа самосвести једног народа, ослобађа се духовна супстанца која, у суптилнијим случајевима, може постати филозофија историјског понашања, идеја водилца и објашњење смисла предузетих напора да се из стања несрећне егзистенције пређе у слободан живот. Није то згушњавање историјске материје у мит него њен преображај у оно свеукупно искуство које одређује пут у будућност. Косовски завет био је главни закон по коме су се Срби вековима владали припремајући се за потоња времена. То је била она унутрашња снага која је тај народ спајала да живи за ослобођење, да се држи уједно и да се не осипа. Због тога су његови непријатељи, упућени у његов духовни састав, од пре сто и више година настојали да решењем косовског питања на начин супротан српским намерама оставе тај народ без оног идејног језгра које га држи на окупу.

Беч, 3—12. јуни 1989.